

УДК 1(091)

Л. Г. Павлишин
доктор філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та економічної теорії
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ В ПОСТКЛАСИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

У неklasичній філософії проблема людини, її внутрішній світ, духовність, сенс життя були головним предметом філософського аналізу. Зокрема, засновник психоаналізу З. Фрейд, досліджуючи психіку людини, розкрив силу її біологічних потягів, здатність до сублімації. Вивчаючи причини неврозів, він намагався відшукати способи їхнього подолання, у такий спосіб допомагаючи людині позбутися психічних розладів. Проблема людини посідає особливо важливе місце в різноманітних ірраціоналістичних філософських теоріях. Так, наприклад, екзистенціалізм виник як реакція на песимізм, що панував у суспільстві, коли людина, утративши життєві орієнтири, намагалася дати відповіді на запитання щодо сенсу життя, щастя, цінностей тощо. Екзистенціалісти зосереджували свою увагу на проблемі людського відчуження, розглядали людину як поєднання кінцевого та нескінченного. Вона немовби зависає між двома полюсами й не може досягнути жодного з них. З огляду на це людина почуває себе невпевнено, знаходиться в стані туги та відчаю, оскільки опиняється в ситуації невизначеності й втрати життєвих орієнтирів. Філософію опановує розчарування в ідеї прогресу як прогресу розуму. Заперечуються як непотрібні для людини, як незначущі для смислу її життя наявні засоби та методи пізнання й будь-яка теорія пізнання загалом, відбувається так званий «бунт проти розуму». Ірраціоналізм у філософії і світогляді загалом набуває сили в періоди соціальної дестабілізації.

Ця проблема тією чи іншою мірою досліджувалася Т. Суходуб, Н. Ємельяновою, І. Ярославцевою, А. Лавровою, Г. Камбал, Т. Люгим, І. Силуяновою; стосовно етики Ф. Ніцше писали свої дослідження С. Шаповал, А. Скрипник.

Розчарування в соціальному прогресі та результатах застосування науки й техніки, дисгармонія між соціальним і біологічним, бездуховність людини – таким є соціально-психологічний ґрунт для поширення ірраціоналістичних настроїв. Так, наприклад, С. К'єркегор зміщує центр філософської проблеми з гносеології до етики. Вихідним у своїх філософських роздумах він обрав не всезагальні істини, а існування самотньої людини. Засуджуючи загал як зло, як джерело хаосу, спасіння людини він убаचाє в усамітненні. Культура, на думку С. К'єркегора, позбавляє людей самотності, вона вдосконалює їх як екземпляри, але стає на заваді індивідуальності. Він різко протиставив спосіб існування світу й екзистенцію окремої людини. У світі панують причинні зв'язки, необхідність, яка пізнається розумом, чітко визначено можливе й неможливе. Існування окремої особи – це пристрасті, страждання, які не можна виразити в загальних поняттях. С. К'єркегор стверджував, що нова, так звана його, філософія, починається там, де розум заявляє про повну безвихідь, де умоглядна філософія замовкає. Тільки його екзистенційна філософія знаходить вихід – віру, оскільки для Бога не існує неможливого. Тільки віра, на його думку, дає людині сподівання подолати жорстоку необхідність. Отже, розум, пізнання С. К'єркегор розглядав як щось вороже вірі, людському існуванню взагалі, як те, що обтяжує людський вибір. Бог у його вченні, на відміну від Бога раціоналістів Декарта, Спінози, Лейбніца, є ірраціональною сутністю. Для нього «все можливе», у тому числі й скасування законів природи. Його дії не сконцентровані в межах розуму, вони перевершують можливості людського розуміння.

В історії філософії настає етап переосмислення її основних принципів, нового неklasичного типу філософування, ставиться під сумнів правомірність будь-якої гармонійної раціоналістичної системи. Як критерій філософування

висувається принцип тісного зв'язку з індивідом, його відчуттями, настроями, переживаннями, з усвідомленням трагічності існування. Проблема пізнання, яка була провідною на етапі становлення та класичного розвитку буржуазної філософії, поступила місцем проблемі людського існування, історії й культурі, смислу людського буття. Якщо в класичний період істину шукали в розумі, то тепер її вбачають у протилежному – у несвідомому. Ставлення філософії до розуму й раціоналістичних систем стає негативним, оскільки вони не здатні відповідним чином орієнтувати людину в житті та історії. Цей стиль філософування починає домінувати в західній філософії: на зміну «філософії мислення» прийшла «філософія життя». У центрі уваги дослідників заходить життя, людина, сенс її існування тощо. Людина, поєднуючи в собі вічне й кінчене, є мікрокосм, що дає уявлення про макрокосм. Як зазначав М. Бердяєв, людина-мікрокосм є таким самим складним буттям, як і макрокосм. Шлегель стверджував, що людина є останнім щаблем довгої низки створінь, мета яких полягає в удосконаленні свого тіла. Лише на цій вершині в неї «виникає духовна свідомість». К. Ясперс уважав, що становлення людини – це недоступна для нас таємниця. Унікальність людини полягає в тому, що вона неначе місток між мікрокосмом і макрокосмом. Лише завдяки людині можна наблизитися до таємниці світобудови. Недарма М. Бердяєв уважав людину «точкою перетину двох світів». Однією з важливих рис людини є її здатність до трансцендентування. На думку М. Шелера, лише людина може піднятися над собою, зробивши себе предметом пізнання. Такої думки дотримувалися М. Бердяєв, В. Соловйов, М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр та інші видатні мислителі. Попри наші намагання зрозуміти сутність людини, вона продовжує залишатися для нас недосяжною таємницею. Можливо, ми даремно прагнемо розпізнати те, що не підлягає пізнанню, оскільки найголовніше й найглибше, що є в людині, – невимовне та невлічливе. На думку Ф. Достоевського, завжди є щось незбагненне, що залишається з людиною назавжди, із чим вона помре, не передавши його нікому. Некласичний період історії філософії, який розпочався в другій половині XIX ст., уніс серйозні корективи не лише у форму філософського мислення (нова діалектична методологія), а й у її зміст (нова проблематика). Одним із перших і найважливіших напрямів неklasичної філософії став антропологічний напрям. Очевидно, однією з головних причин зміни громадського ставлення до світу була Велика французька буржуазна революція. Саме після неї І. Кант замислився про можливі умови перетворення людини із засобу на мету самовдосконалення. Він піддав сумніву один із основних принципів класичного філософування – принцип вторинності людини як цінності щодо до суспільства.

На початку XX ст. О. Шпенглер у праці «Занепад Європи» висловлював думку щодо занепад високої культури та поступової заміни духовних цінностей культури на матеріальні цінності цивілізації. Занепокоєння з приводу негативного впливу на людину цивілізаційних процесів, матеріальних благ висловлював також і Е. Фромм, який стверджував, що «... багатство не приносить радості, а гонитва за насолодою робить людину нещасною й самотньою» [1, с. 148]. Утрата безпосереднього зв'язку людини з природою та іншими людьми, спеціалізація й технологізація перетворили особистість на виконавця тих чи інших функцій, позбавили її духовного начала. Така ситуація призвела до відчуженості людини, а свою безлику поведінку, уважав А. Швейцер, вона не сприймає як щось негативне, протиприродне. Представники постмодернізму: Ж. Дельоз, Ж. Дерріда,

Р. Рорті, М. Фуко, Ж. Батай та інші – висловлювали думку щодо занепаду культури. Вони, наголошуючи на необхідності перегляду традиційних учень про людину, суспільство, культуру, надавали критиці основні принципи й форми культурного буття людини. Постмодерністи вважали, що будь-яка загальнозначущість і цінність, які затверджені в культурі та суспільстві, є виявом деспотії, репресії й не мають об'єктивного підґрунтя. Так, наприклад, проблема людини, її ставлення до себе і світу постає в романах В. Винниченка «Лепрозорій», «Сонячна машина» тощо. У його уяві тогочасні люди – це «галасливі сп'янілі юрби з чорними коробками на спинах» [2, с. 397], «кишуча маса» [2, с. 387], «комашня» [2, с. 536]. Подібний погляд на людину зустрічається в романах Є. Замятіна, Дж. Орвелла, Г. Уелса. Сонячна машина знищила не лише духовність, перетворила людину на звіра в людській подобі, а й порушила баланс природи. Люди, перебуваючи під владою диво-машин, засліплені новітніми досягненнями, збудували таку собі невидиму стіну, що відгородила їх від усього натурального, природного. Така сама картина спостерігається й у романі Є. Замятіна «Ми», де суспільство харчувалося їжею з нафти, відгородилося від природи скляними стінами. У новому суспільстві кожен почував себе самотнім, хоча навколо було багато людей. Але проблема полягає в тому, що ніхто не цікавився життям інших людей. «Людство ж втратило всі зв'язки, розпорошилося на мільйони атомів, самотніх, незалежних, байдужих одне до одного» [2, с. 468]. Думка, що висловлюється в романі з приводу проблеми самотності, співзвучна із твердженням М. Хайдеггера, що ніде не почуваш себе так самотньо, як у натовпі людей. Цивілізація, індустріальне суспільство породжують людей-анонімів, які втратили власну ідентичність. У такому суспільстві людина може бути лише громадянином, а не особистістю. Таке анонімне існування несправжнє, причому причина цього полягає не в організації суспільства, а в самій людині, яка, прагнучи слави та чинів, перетворюється на їхнього раба. Вона стає несправжньою, намагаючись стати іншою, отримати те, чого ще не має. Людина, усвідомлюючи неминучість власних провин і смерті, відчуває неспокій, стурбованість. Смерть і страждання, на думку К. Ясперса, є трансцендентними пограничними ситуаціями, виникнення яких не залежить від бажання людини. Він уважав, що у своїх вчинках людина має керуватися совістю, час від часу запитувати себе, що вона зробила для того, щоб існувати вічно. Характерну для сучасної їй епохи кризу духовності К. Ясперс пов'язує з розпадом традиційних цінностей, із занепадом релігійної віри. У минулі епохи релігія була повсякденною духовною атмосферою людського життя, надаючи останньому стабільності й визначеності. У час, коли релігія стала предметом свободи совісті, дотримання її догматів, зокрема християнських, утратило масовий характер. Крах релігійних переконань призвів до появи різних концепцій невіри (нігілізму) та псевдовіри (учень, які обіцяють спасіння людства, побудову раю на Землі). К. Ясперс уважав, що вони є формами ідеологічного мислення, роз'єднують людей і перешкоджають гармонії в їхніх стосунках. Тому на місце релігії та її ідеологічних заміників він запропонував філософську віру, головна мета якої полягає в досягненні сенсу життя шляхом осмислення буття. Філософська віра є віра людини у свої можливості, у ній дишає її свобода, допомагає їй не втратити життєві орієнтири. Як і М. Хайдеггер, К. Ясперс вів мову про небезпеку, яку несуть екологічні катастрофи, переважання матеріальних цінностей над духовними, що є причиною несвободи. К. Ясперс був переконаний, що лише шлях до правди зможе вивести людину на світло в кінці тунелю несвободи. Він щиро вірив у кращу долю людини, хоча при цьому визнавав, що здобути її буде не так легко. Особистість перебуватиме в боротьбі за самоопанування, обиратиме між владою та насолодою, приймаючи непрості для себе рішення.

Надзвичайно важливими для людини є ті моменти її життя, коли вона починає замислюватися над тим, що існує багато речей, не відомих їй, є дуже багато такого, що

потрібно відкрити як у власному «Я», так і в навколишньому світі. Усвідомлення цього факту змушує її проводити складну роботу, спрямовану на дослідження власної людської сутності й усього того, що впливає на її формування. Часто людина знає лише один бік свого «Я», яке сформувалося під впливом зовнішніх обставин, і не підозрює, що це лише її маска, роль, яку вона грає в суспільстві, не замислюючись над глибинними вимірами свого внутрішнього світу. Безперечним є той факт, що людина не буває абсолютно вільною, оскільки існує велика кількість чинників, які впливають на її вчинки, стосунки з навколишніми, поведінку. Живучи самотньо, пізнаючи свою людську специфічність, ми зможемо самостійно вирішувати ті чи інші проблемні ситуації, мотивувати своє життя, а не лише поклатися на певні зовнішні чинники. Людина – унікальна, а тому фундаментальною її характеристикою є неповторність. Той, хто живе своїм власним життям, нікого не копіюючи, нікому не уподібнюючись, перебуває у власній стихії, не забуваючи при цьому про земне, небесне, божественне і смертне. Людина, прагнучи панувати над природою, використовує її у власних цілях заради певних матеріальних інтересів. У зв'язку з цим світ перетворився на поле діяльності людини-дослідника, людини-узурпатора, яка намагалася змінити його, підкорити на службу їй. М. Хайдеггер і його сучасники вбачали велику загрозу з боку людини, котра, озброївшись новітніми технічними засобами, по-споживацькому ставиться до багатств природи, забуваючи при цьому, що, знищуючи її, вона руйнує також і себе, спустошуючи власний внутрішній світ. Із цього приводу слушними будуть слова А. Камю: «Якщо не хочеш тікати від дійсності, потрібно знайти в ній людські цінності, моральне задоволення і спокій» [3, с. 224].

М. Хайдеггер стверджував, що європейська філософія, починаючи з часів Парменіда, нехтує проблемою буття. Метафізика звела буття до сукупності сущого, до речей, сенс яких у тому, щоб бути корисними людині. К. Ясперс уважав, що розвиток техніки, машинного виробництва перетворює людину на частину тієї чи іншої машини. Захоплюючись новими відкриттями, удосконаленням технічних засобів, люди не мають часу на душевний бесід з своїми близькими та друзями. Техніка, яку створює людина, переважно спрямована на перетворення її на запрограмовану істоту з «технічним» складом душі й мислення. «Людина безмежна, і чекати від неї можна чого завгодно. Зло і добро живаються в ній поряд» [4, с. 180]. Ступінь гостроти відчуження залежить не лише від його об'єктивних причин, а й від соціокультурних і психологічних умов, у яких воно реалізується. К. Ясперс зазначав, що доля людини залежить від того способу, за допомогою якого вона підпорядковує собі наслідки технічного розвитку та їхній вплив на життя людини, починаючи з власної поведінки й спілкування з природою. Людині, яка перебуває в постійному трепеті перед законами і традиціями, набагато легше залишатися у такому вже звичному їй стані раба. Вона не хоче брати на себе відповідальність за свою свободу, не хоче нічого вирішувати сама, бо втратила здатність чинити так, як підказує їй власний голос. Людина чомусь не розуміє, що через такі дії в неї атрофуються життєві інстинкти, вироджується енергія. Моральні настанови, наче прокрустове ложе, стискають свої жертви, які не можуть зробити зайвого руху, адже ложе це має певну площину, так як і норми моралі, із яких вирватися неможливо. Ф. Ніцше вважав, що для живої, енергійної та вільної людини не має бути таких обмежень, а тому мораль є «інстинктом декадансу», цим способом стомлені й знедолені мстять за себе і стають панами» [5, с. 177].

Сучасники Ф. Ніцше не змогли проникнути в саму сутність життя, надаючи перевагу науковому над художнім. Це мало негативні наслідки, адже людина перестала насолоджуватися життям, ставши наче запрограмованим виконавцем тих чи інших функцій. Така картина життя тогочасного суспільства була неприйнятною для Ф. Ніцше, який уважав, що почуття повинні панувати над розумом, а емоції – над прагматичністю. Саме за таких обставин люди-

на буде здатною побудувати своє життя по-новому, зможе зробити перші кроки до свого вдосконалення, до найвищої мети під назвою «надлюдина». Возвеличуючи духовне життя й мистецтво, Ф. Ніцше з недовірою ставився до науки та моралі, уважаючи, що вони будь-який предмет розглядають погляду аналітики й розуму, дивлячись на все через призму добра і зла, істини й хибних думок. Пізнаючи світ, людина відчуває, що не так усе добре у світі, де панує страх і біль, труднощі й випробування, де, неначе страшна примара, причаїлася смерть, яка кожній миті може забрати людину із собою. Від усіх цих одкровень життя для неї перетворюється на нестерпну муку й тягар. Саме в цей момент на допомогу приходить мистецтво. Тільки воно може перетворити огиду людини до всього жахливого та позбавленого змісту в існуванні в ідеальні образи, що надають можливість жити. Мистецтво античної трагедії звеличувало життя, а смерть була символом вічності. Проте людина, котра вважає, що в житті панує лише радість, а смуток спричиняє його заперечення, не розуміє життя. Для того щоб пізнати таємницю існування, людині потрібне мистецтво, у якому розкривається метафізична єдність усіх істот, єдність вічної основи світу.

А. Шопенгауер уважав, що основою світу й людини є пристрасті, бажання та інстинкти й аж ніяк не розум. Воля й несвідоме бажання – це і є основа світу. Він стверджував, що навколо панує страшна несправедливість: одне знищує інше й немає цьому кінця. Людина не може жити в такому світі, вона повинна втікати від нього, заперечувати його. Ф. Ніцше, вивчивши атеїстичну метафізику А. Шопенгауера, сформулював своє вчення, що мало на меті підняти дух людини, зробити її щасливішою. Не можна говорити про те, що Ф. Ніцше відстоював ідеальну картину світу. Він, звичайно, пам'ятав про світові страждання. На відміну від А. Шопенгауера, який не знав, чого ж усе-таки хоче ця руйнівна воля, Ф. Ніцше мав однозначну відповідь. На його думку, між усіма елементами світу відбувається боротьба. Їхня воля є волею до могутності. «Воля до накопичення сили є специфічною властивістю явищ життя, харчування, народження, спадковості; суспільства, держави; звичаю, авторитету» [5, с. 328]. Ф. Ніцше порівнював людину сучасної й епохи і стародавнього грека. І що він бачив перед собою, спостерігаючи елліна? Він, сильний і здоровий, був відкритий для стихій життя, міцно стояв, дивлячись у безкраї простори чарівної природи. Саме стародавні греки були втіленням волі до життя. Вони, ці люди далекої, але такої улюбленої ним епохи, прийняли життя з його законами Космосу, поклонялись і обожнювали його. Хайдегер, Сартр, Камю, Шопенгауер, Ясперс, Ніцше вважали, що тогочасне європейське культурне товариство об'єдналося навколо однієї системи моральних оцінок, яку прийняли вважати божественною й вічною. Людина пристосувалася до умов свого існування, уся її енергія, сили були спрямовані на підтримання рівноваги. Поміркованість у здоров'ї, праці, розвагах зможе забезпечити людині довге та міцне життя. Але хіба ж цього достатньо? Людина втратила необхідність у творчості, бажання йти вперед. Особистість є початком і кінцем людства. Чого варта ослаблена, немічна й квола істота, котра заперечує себе саму? Вона заслуговує лише на співчуття. Ці риси тогочасного ладу визначали справжнє обличчя суспільства та його духовної культури, яка була зазвичай зорієнтована на матеріальне. Була втрачена мета історії й людського життя. Особистість стала всього лише засобом, але не метою та сенсом пізнання.

Роблячи висновок, варто наголосити, що питання про сенс життя, загальнолюдські проблеми взагалі не завжди хвилюють людей, адже зазвичай усе зводиться до того, щоб відволікти людину від роздумів про її призначення у світі. Тягар буденних інтересів, що лягає щодня на її плечі, не дає змоги замислюватися над вічними проблемами. На питання «для чого я живу», більшість людей, не задумуючись, відповідають: «... для того, щоб бути гарним сім'янином, ученим, громадським діячем». Люди перебувають під впливом тих мінливих завдань, що ставить перед ними держава, сім'я,

суспільство. Справжнє щастям, на думку пересічного громадянина, полягає в накопиченні матеріальних благ, служінні державі заради кар'єрного зростання. З іншого боку, якщо людина живе, то вже так підтверджує, що в її існуванні є щось цінне й добре, заради якого взагалі варто жити. Саме ця віра керує кожним виявом людської думки та волі. Підстави свого існування кожна людина розуміє по-своєму. Віра в сенс життя змушує її замислитися над ним час від часу й робити все необхідне для того, щоб його не втратити. Ця віра є причиною незадоволення теперішнім, а тому всі прагнення людини та всі дії будуть спрямовані в напрямі майбутнього.

Для того щоб зуміти вижити у світі суперечностей і людської сваволі, особистість повинна стати внутрішньо сильною. Наповнюючи життя сенсом, людина посткласичного періоду доводитиме, що, незважаючи на видимі нісенітницю, яка оточує її, існує якийсь невідомий сенс, заради якого потрібно йти до заповітної мрії. Життя кожної людини унікальне та неповторне, як і вона сама, а тому вона завжди вільна в тому, щоб реалізувати себе як особистість, яка впевнено дивиться в майбутнє.

Література

1. Фромм Е. Революція надії / Е Фром // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К., 1996. – С. 135–193.
2. Винниченко В.К. Сонячна машина : [роман] / В.К. Винниченко ; післямова П. Федченка. – К. : Дніпро, 1989. – 619 с.
3. Камю А. Бунтующий человек / А. Камю. – М., 1999. – 346 с.
4. Кудрявцев Ю.Г. Три круга Достоевского / Г.Ю. Кудрявцев. – М., 1979. – 343 с.
5. Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей / Ф. Ницше ; пер. с нем. Е. Герцык и др. – М. : Культурная Революция, 2005. – 880 с.

Анотація

Павлишин Л. Г. Проблема людини в посткласичній традиції. – Стаття.

У статті проаналізовано некласичний погляд на проблему людини, її буття як духовної істоти, яка перебуває в стані вічного пошуку себе, продемонстровано вплив культури й цивілізації, науки й техніки на її внутрішній світ, життя серед інших людей. Досліджено співвідношення розуму та почуттів, раціонального й ірраціонального, показано на визначальну роль позасвідомих чинників у життєдіяльності людини. Стаття демонструє наслідки культурних і цивілізаційних процесів у некласичну епоху, знайомить із поглядами видатних мислителів щодо проблеми людини, її внутрішніх емоційних станів, значення філософії ірраціоналізму на тогочасному етапі розвитку суспільства. Важливе значення для цілісного вивчення цієї проблеми має дослідження поглядів представників філософії екзистенціалізму, ідей А. Шопенгауера, В. Винниченка, Ф. Ніцше та ін.

Ключові слова: посткласичний, духовність, культура, цивілізація, цінності, внутрішній світ, буття.

Анотация

Павлишин Л. Г. Проблема человека в постклассической традиции. – Статья.

Статья посвящена неклассическому взгляду на проблемы человека, его бытия как духовной сущности, находящейся в состоянии вечного поиска себя, продемонстрировано влияние культуры и цивилизации, науки и техники на его внутренний мир, жизнь среди других людей. Исследована взаимосвязь ума и чувств, рационального и иррационального, указана ключевая роль бессознательного в жизни человека. Статья демонстрирует последствия культурных и цивилизационных процессов в неклассическую эпоху, мнения видных мыслителей относительно проблем человека, его внутренних эмоциональных состояний, значение философии иррационализма в условиях развития тогдашнего общества. Для целостного изучения данной проблемы учтены воззрения представителей философии экзистенциализма, идеи А. Шопенгауэра, В. Винниченко, Ф. Ницше, и других.

Ключевые слова: постклассический, духовность, культура, цивилизация, ценности, внутренний мир, бытие.

Summary

Pavlyshyn L. G. The problem of a man in the postclassical tradition. – Article.

The article deals with unconventional perspective on the problem of human as a spiritual being, who is in a state of eternal search herself, demonstrated the impact of culture and civilization, science and technology on her inner world, living among the other people. The author investigated the relation of mind and feelings, the rational and the irrational component, indicated on the key role of human factors in the unconscious.

This article demonstrates the impact of cultural and civilizational processes in the nonclassical period, presents the views of prominent thinkers concerning a human problems, her internal emotional states, the value of the philosophy of irrational for the development of society. For the integral study of this problem the author used the views of the representatives of philosophy of existentialism, the ideas of A. Schopenhauer, V. Vynnychenko, F. Nietzsche, etc.

Key words: postclassical, spirituality, culture, civilization, values, inner peace, being.